

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ «ЛЯМЕНТУ ПО ОТЦУ ІОАННІ ВАСИЛЕВИЧУ» 1628 РОКУ

У статті зроблена спроба проаналізувати специфіку лексики й фразеології найдавнішої друкованої пам'ятки писемності Волині – «Ляменту...» 1628 року. Серед джерел історії національної духовної культури України помітне місце посідають пам'ятки української мови. Особливу увагу привертають регіональні культурні пам'ятки (рукописні й друковані). До найдавніших писемних джерел Волині належить першодрук «Лямент по отцу Іоанні Василевичу» 1628 року. Мова пам'ятки віддзеркалює риси лексики і фразеології жанру ляментів середини XVII ст.

Ключові слова: духовна культура, пам'ятки української мови, жалобні вірші, староукраїнська лексика й фразеологія.

Постановка наукової проблеми та її значення. Пам'ятки давньої української мови були й залишаються важливим об'єктом мовознавчих студій. Писемні джерела кожної мови – це невичерпний матеріал «для пізнання минулого, а, отже, й поглибленого усвідомлення сучасного життя мови» [3, с. 54].

Кожному періодові історії властиве певне коло історичних джерел, «зміст і форма яких обумовлені характером суспільного ладу, відповідним рівнем матеріальної культури тощо. Для вивчення історичного процесу як єдиного цілого необхідне дослідження різних видів джерел, в яких відбилась вся сукупність явищ суспільного життя, всі його сторони в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості» [2, с.5].

Аналіз досліджень цієї проблеми. Мовознавча наука завжди усвідомлювала важливість вивчення історичних джерел для розуміння особливостей політичного, суспільного й духовного життя народу. Пам'ятки української мови були об'єктом наукових студій таких лінгвістів, як С. П. Бевзенко, В. Й. Горобець, Д. Г. Гринчишин, А. П. Грищенко, М. А. Жовтобрюх, В. В. Німчук, А. М. Матвієнко, О. С. Мельничук, В. А. Передрієнко, М. М. Пещак, Г. П. Півторак, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко, І. П. Чепіга та ін. Проте й досі існують значні лакуни у висвітленні специфіки мови й стилю пам'яток української мови. Серед джерел історії мови особливу увагу привертають регіональні культурні пам'ятки (рукописні й друковані). У лінгвістичній літературі активно представлені наукові праці з діахронічного мовознавства, зокрема, досліджено структуру та функціонуванням різножанрових і різностильових писемних пам'яток української культури. Однак вивчення регіональних джерел в історичному аспекті й досі залишається актуальними. Зокрема, якнайпильнішої наукової уваги потребують писемні джерела, що є свідченням матеріальної й духовної історії Волині

різних часів. Цей край зберіг традиції часів Київської Русі і водночас розвивав елементи європейських устроїв [1, с. 5].

Мета і завдання статті. Завдання нашої роботи – простежити особливості лексики й фразеології «Ляменту по отцу Іоанні Василевичу» 1628 року, найдавнішої друкованої писемної пам'ятки Волині.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Перша половина XVII ст. в історії України позначена початками національно-культурного відродження. Активне політичне й духовне піднесення цього часу викликало появу нових суспільних і культурних явищ, і серед них – пам'яток нашої історії та духовності. Українська література цього часу – явище надзвичайно складне й багатогранне, передусім з погляду тематичного й жанрового діапазону.

Наприкінці XVI ст. в нашу літературу прийшла специфічна жанрова форма – жалобні, поховальні панегірики, а в XVII ст. великого поширення набувають так звані віршовані «ляменти», «плачі», або «трени», тобто вірші, написані чи з приводу певної трагічної події, чи на смерть якоїсь видатної особи. Нерідко в їх основу клалися народні голосіння й плачі за померлим [5, с. 155].

Найбільш знаними, з виразними рисами поетики «ляменту»-плачу в українській літературі XVII ст. є такі твори: «Лямент дому княжат Острозьких...» невідомого автора, «Україна, татарами терзана... із жалісним лементом просить» Мартина Пашковського, «Плач або Лямент на зшестя з цього світу вічної пам'яті гідного Григорія Желіборського» Петра Презвітера, «Тренос, або Плач...» та «Лямент на смерть Леонтія Карповича» Мелетія Смотрицького, «Вірші на жалосний погреб Петра Конашевича Сагайдачного» Касіяна Саковича, «Розмишляння о муці Христа, спасителя нашого» Іоаникія Волковича, рукописний «Лямент про пригоду міщан острозьких», «Герби і трени на труні» Сильвестра Косова, «Плач Малої Росії о ляхолюбцах», «Епітафіон» на смерть Івана Брюховецького та «Надгробок» митрополиту Й. Тукальському Лазаря Барановича. Жанрова форма плачу могла використовуватися пізніше в літературі XVIII ст. у творах релігійно-духовного чи соціально-побутового змісту і навіть у трагедії.

Серед пам'яток цього жанру помітне місце посідає «Лямент □ по свѣтѣ обливе зошлом □ велебном □ господинѣ ѡтцѣ Іоаннѣ Василевичу, презвитери. именем □ церкви, православіа восточнаго, братства Лѣцкого, Въздвиженіа Честнаго и Животворящаго Креста Господня, написанный през □ многорѣшного ієеродіакона Давыда Андреевича, инока чинѣ свѣтѣ Великаго Василі» в колекції українських стародруків Національного музею у Львові (далі, покликаючись на видання Лямент □ по свѣтѣ обливе зошлом □ велебном □ господинѣ ѡтцѣ Іоаннѣ Василевичу, презвитери. именем □ церкви, православіа восточнаго, братства Лѣцкого, Въздвиженіа

Честнаго и Животворящаго Креста Господня, написаный през□ многорѣшного ієродіакона Давида Андреевича, инока чинѣ святого Великаго Василия. в Лѣцкѣ року 1628, мѣсяцѣ фебрѣаріѣ 11 днѣ в дрѣкарни Павла ієромонаха: фототипія, переклади, дослідження / упор. О. Бірюліна, В. Александрович, В. Шевчук. – Луцьк: Зоря, 2008. – 112 с., в дужках вказуватимемо його скорочену назву Л та сторінку). Ця невелика книжечка (17 сторінок розміром в ¼ аркуша), надрукована на початку 1628 року в Луцьку, є одним із важливих свідчень тієї духовної ситуації, що розвинулася у зв'язку з утворенням Луцького Хрестовоздвиженського братства. Колективна збірка віршів створена духовними особами, вчителями та учнями братської школи, редагована о. Давидом Андреевичем, одним із авторів кількох віршів, видрукована мандрівною друкарнею Павла Домжива Лютковича.

Книга написана й видана на посвяту пам'яті померлого священника Хрестовоздвиженської церкви міста Луцька Іоанна Василевича. Він не входив до кола фундаторів братства, бо почав служити в названому храмі після його заснування. Іоанн Василевич перед тим мав парафію у Красноставі (тепер Польща), де зазнав гонінь і антиправославних репресій. При Луцькому братстві служив сім років, ретельно сповідував духовні принципи православ'я, наполегливо й мужньо працював, виявляючи загальнолюдські чесноти й пастирський талант. Вірші написані із сумної нагоди, автори щиро оплакують духовного поводиря й наставника, який залишив по собі світлу пам'ять, бо своїх овець боронить статечне, в вѣре церкви восточної утверждать бе(з)печне [Л, с. 26]. Крім зачину-«ляменту» Давида Андреевича, збірка вміщує «Трен нищих, спудеїв школи братської Луцької» пенітарха Луцької братської школи Григорія Соминовича, «Елегію» Іоана Карповича, вірш-анаграму «Іоан Василевич», твори «Епітафіон» та «Короніс».

Пам'ятка написана староукраїнською мовою з орієнтуванням на книжні традиції і своєрідні жанрові стандарти, що існували в тогочасній літературній мові. У вступі та власне «ляментовій» частині твору особливо помітні мовні елементи традиційних похоронних голосінь, а саме:

– лексеми, що виражають печаль, жаль, біль з приводу смерті шанованої людини: Над□ скорб□ туга и болезнь тѣжкаѣ здыймѣет□ [Л, с. 20]; З болем□ сердца моего заже не мѣшѣ стогнати [Л, с. 22]; Заже не мѣшѣ горких□ слез□ з очей вѣливати [Л, с. 24]; Слѣшне ж□ те дѣти пристойт□ горких сліз□ зажити, ѣста свои пелтынным□ плачем□ напоити [Л, с. 24]; Плачте, что ѣтѣха ваша ѣмирает□ ваш□ прелюбезный пастыр□ з очію зникает□ [Л, с. 32];

– опис могили, гробу: Гроб□ тѣсный, дол□ глѣбокій тебе обыймѣет□ [Л, с. 20];

– емоційні одиниці, що вживаються з метою величання покійного (у «Ляменті» воно подається від імені персоніфікованої церкви, якій

пресвітер Василевич служив□ презичливо, боронячи інтереси пастви); такі похвали знаходимо в багатьох місцях твору. Наприклад: Плачу я, Церков□ твои цноты вспоминаю, твою кѣ мнѣ щирѣю любов розмышляю [Л, с. 24]; ...окрут на смерть ... правдивого пастирѣ знацака порвала [Л, с. 24]; Где шествовати, твое сердце Бог□ керовал□ тебе, мѣжа честна, им□ в пожиток□ даровал□ [Л, с. 26]; был□ зычливый ѡ ваше спасене [Л, с. 30]; Злых□ карал□, добрых вабил до далшеи цнот [Л, с.30]; ѡ спасенне их□ старал□ся ѹставне [Л, с. 30];

– мовна вказівка на неможливість більше зустрітися з покійним: Юж□ болш□ не будет е миле обцовати, ни жадной ѹтѣхи в дѣхѣ заживати [Л, с. 30]; Юж□ не будет е столов□ его ѡкрѣжати, ни хлѣба щоденнаго вдѣчне заживати [Л, с. 34];

– словесний опис конкретних справ покійного – турбота про хворих, піклування шпиталями, убогими, сиротами: Бо кривным□ и всѣм□ людем□ ѹмѣл□ выгудити, под□ час□ прикро голодных□ часов□ выкормити [Л, с. 32]; Плаче хорыи, плаче тѣжко зболѣлыи, ваш□ кормит ель, добродѣи, ѡто ѹст ѹпѣт□ [Л, с. 32]; И всѣм□ хорым□ достатки гойне додавано, а сам□ ѡ ни(х) пилюе мѣл□ з любви старане, о живность и спасене, с кошто(м) своим□ дбане. Им□ служачи, готов□ был□ з ними и ѹмрѣти, найтѣжшѣю хоробѣ охотне терпѣти [Л, с.32]; Убогих□ сам□ ѹбогий, любо ѡпатровал□ [Л, с. 34]; Твого сѣмо кожного дня заживали хлѣба, и все мѣвали, чого колвек□ было треба [Л, с. 340].

– анафоричний заклик оплакати померлого: Плаче ж□ всѣ ѹломныи, слезы выливайте, добродѣѣа своего доброты вспоминайте [Л, с. 34]; Плаче ж□ горливе, слезы горко выпѣскайте [Л, с. 34]; Плаче ж□ горкій слезы горко выливайте, остатнюю послѣгѣ патронѣ ѡдайте [Л, с. 36]; Плаче и землю землѣ жалосне ѡдайте, его наѣхѣ в своей памяти тримайте [Л, с. 39].

Типова риса народних голосінь – звернення до небіжчика, що використовують подекуди у віршах збірки: Бѹдеш□ жити, також□ нам□ горкій боль коиш□, горкій слезы з зрениц□ наших□ роиш□, иж□ нас□ ѡ ѡче, скоро спѣскаеш□ нас□, смѣтных□ сынов□ в дѣхѣ, оставлѣш□ [Л, с. 58].

Тогочасна українська православна еліта, свідомо свого патріотичного обов'язку, незважаючи на наступ католицизму на східнослов'янські землі, дбала не лише про захист батьківської віри, а й зберігала рідну мову. Відомо, що для вивчення історії мови «першорядне значення мають ті писемні пам'ятки, що за своїм характером найбільшою мірою відбивають живомовні явища певного періоду» [1, с. 5]). Таким і є «Лямент», який через свою стильову й мовну специфіку належав до загалом відомого, але не досить збереженого жанру «жалобних» віршів. Він містить чимало народнорозмовних рис. Ці ознаки пам'ятки відображає її лексико-фразеологічна система.

З погляду семантичних особливостей лексика віршів характеризується тематичною багатоманітністю. У ній представлені слова на означення конкретних і абстрактних реалій. Це лексичні одиниці, які вже функціонували в мові попередніх епох, а також слова, що з'явилися внаслідок використання власних словотворчих ресурсів і запозичень. Помітне місце посідає в аналізованій пам'ятці емоційна лексика різної категоріальної належності – іменники: скорб□, туга, цнота, шчирость, фрасунок□ 'печаль', в шбозствѣ, прикметники: слезный, тажкаа, премш(д)рый, любезный, прелюбезный, прислівники: ревниво, фрасобливо, тажко, претажко, неажливе, свашченно, статечне, жалобне, дієслова: голосити, плакали, фрасовати, стогнати. Пам'ятка, з одного боку, містить лексичні одиниці з виразною маркованістю конфесійного стилю: Богъ, Превышний, Творець всего свѣта, Вышний Цар, преизречение Бжие, аггел□, Церква Божя, церква, презвитер, ієродіакон, инок, ієромонах, пастир, офѣра, акафистъ, благочестя, святобливо, горныи кгдами, православіе, цар□ Соломон□ Израиль, Аарон□ свашченна, з іншого – усталені означення народнорозмовного, фольклорного забарвлення: гробъ тѣсный, доль глибокій, бозезнь (болесть) тажкаа, тажкий боль, чистыи голѣбы, любая охота, смертельное жало, голоднии часы, горки сыроты, хлѣба щоденнаго, смртны(й) трѣнок□, дни давнии, смѣтокъ претажкій, горке шбоство, мощный дубъ, океанъ глѣбокій, скорб тажкая, тажка туга, смѣтокъ горки, жаль сердечныи, немноги лѣта, грѣх тажкій, вѣчныи смѣтокъ, весна красна, праця штоденна, часъ вольныи, часъ весельи, вѣчна нагорода, горкій боль, горкіи слезы, кровава вода, свѣтая земля, щирая любовь, мѣжъ честныи, люта смерть, многи дни, тажкии недугъ, чистая Дѣва.

Книжного відтінку надають текстові іменники й прикметники складної словотвірної будови: шбосѣчныи, правовѣрныи, горкопелынныи, тажкобольныи, долгошедивый, прикрогоркіи, тажкоболныи, многогрѣшныи.

Трапляються в пам'ятці й фразеологізми, наприклад: шбфитыи ('рясні') слезы выливают, зышол с того свѣта, къ смерти дорогѣ скончилъ, на каждого смерть чигаеъ, своего вѣку могль кончитъ, ѿдал□ дѣха Богѣ, в иншѣ ѿишол□ дорогѣ, слезы лица обмивали, смерти вкѣсити, окремі з них мають виразно народнорозмовний характер: заживали хлѣба, виливайте слезы, выпѣстил□ дѣха, смѣтокъ наводитъ, слезы выпѣскайте, з очію зникает□

Залишкові морфологічні форми, що збереглися передусім у південно-західних говорах української мови, наближають структуру тексту до народної стихії: кгдастѣ навѣжали, сѣмо заживали, горкоса смѣщаетъ.

Зверненням до книжної традиції слід вважати використання традиційних граматичних елементів, до яких належать архаїчні відмінкові форми іменників: потомкове, сынове, сыном□ 'сином', з очію, словы; такі фрагменти прикметникової парадигми, як давня флексія -аго: православія

вост очнаго, чест наго и живот ворящаго, великаго Василя за наявності й новіших форм на **-ого**: многогрішного; активне вживання іменних прикметників: жерця вірна, мужа чесна; давні дієслівні форми: псуєт, опускаєт, угасаєт ся, зажить, славил, ховал, виждь; архаїчні займенники та прислівники: ово ж, гди, колвек. У тексті пам'ятки трапляються лексичні раритети, які нерідко є запозиченнями: місяця фебруарія, ялмужна 'милостиня, пожертва'. Специфічними архаїчними одиницями виступають лексеми, пов'язані із класичною міфологією: Бодай бись впрод в Харонских людях погібала [Л, 42]; Бодай бы впрод Вулкана млоты тѣ скрѣшили, троглавного Цербера зѣбы потребили [там само]; Лет алской воды хочем съ напит и [там само].

Архаїчні форми – це данина стилю, що перебуває на межі художньої й конфесійної сфери.

Досить виразно виявлено в тексті «Ляменту...» вплив польської мови. З цього приводу І. П. Чепіга зазначала: «Історично зумовлений взаємовплив української та польської мов був особливо помітний у лексиці. Українській мові запозичення з польської були необхідні для називання нових реалій і понять, які постійно виникали в мові під впливом громадсько-політичного, господарсько-економічного і науково-культурного життя польського суспільства» [4, с. 38]. Серед полонізмів, що входять до мовної палітри пам'ятки, – одиниці і лексичного рівня, і морфологічні та фонетичні форми, властиві тогочасному власне книжному мовленню: по свят обливе зошлом, мешкане, цнота, фрасовати 'сумувати', обцовати 'спілкуватись', прожекгнати, жекгнаем теди, зичливе, статечне, лацне, ведлуг, беспол тощо.

Загалом стиль пам'ятки – підкреслено трагічно урочистий, навіть піднесений, чому сприяє вживання певних поетичних форм, насамперед – традиційних епітетів. Урочистість стилю підкреслюється використанням конфесійної лексики і складних слів.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Аналіз луцького першодруку першої половини XVII ст. дозволяє стверджувати формування типових для епітафій і плачів жанрових мовних ознак, що в перспективі потребують глибокого й докладного опрацювання в контексті мовної специфіки цього жанру.

Список використаної літератури

1. Матвієнко А. М. Передмова / А. М. Матвієнко // Волинські грамоти XVI ст. – К. : Наук. думка, 1995. – С. 5–16.
2. Передмова / Я. І. Дзира // Літопис Самовидця. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 5–8.
3. Пещак М. М. Історичні писемні пам'ятки як джерело розвитку мовознавчої науки / М. М. Пещак // Мовознавство. – 1987. – №3. – С. 49–54.
4. Чепіга І. П. Всупереч унії та єзуїтській експансії / І. П. Чепіга // Мовознавство. – 1985. – №4. – С. 35–40.

5. Шевчук В. «Про Олексія, чоловіка Божого» – драма з 70-х років XVII століття / В. Шевчук // Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть: У 2-х кн. – Кн. 2.: Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К.: Либідь, 2005. – С. 151–158.

Павленко Лариса. Языковые особенности «Лямента по отцу Иоанне Василевичу» 1628 года. В статье предпринята попытка проанализировать специфику лексики и фразеологии самого древнего печатного памятника письменности Волыни – «Лямента...» 1628 года. Среди источников истории национальной духовной культуры Украины заметное место занимают прежде всего региональные культурные памятники (рукописные и печатные). К древнейшим письменным источникам Волыни относится первопечатное издание «Лямент по отцу Иоанне Василевичу» 1628 года. Язык памятника отражает отличительные черты лексики и фразеологии жанра «ляментов» середины XVII века.

Ключевые слова: духовная культура, памятники украинской письменности, жалобные стихи, староукраинская лексика и фразеология.

Pavlenko Larysa. Linguistic Features of the «Liament for the Father Ivan Vasylovych» of 1628. The article is an attempt to analyze the specificity of vocabulary and phraseology of the most ancient printed monument of Volyn writing – «Liament...» (1628). Regional cultural memorials (handwritten and printed) occupy primarily a prominent place among the sources of the national spiritual culture history of Ukraine. The first printed edition of «Liament for the father Ivan Vasylovych» (1628) belongs to the earliest written sources of Volyn. The language of the monument reflects the features of vocabulary and phraseology of the genre «liamenty» of middle of the XVII century.

Key words: spiritual culture, monuments of Ukrainian writing, plaintive poetry, old Ukrainian vocabulary and phraseology.

Стаття надійшла до редколегії 16.05.2015